

Файзулла Хўжаев – буюк мутафаккир, маърифатпарвар ва
ислоҳотчи

**РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
МАРКАЗИ**

**МАЪРИФАТ
ТАРҒИБОТЧИЛАР ЖАМИЯТИ**

**РЕСПУБЛИКА МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
МАРКАЗИ
БУХОРО ВИЛОЯТ БЎЛИМИ**

*2021 йил – “Ёшларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш
ва аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш йили”*

**“ФАЙЗУЛЛА ХЎЖАЕВ - БУЮК
МУТАФАККИР, МАЪРИФАТПАРВАР ВА
ИСЛОҲОТЧИ”**

мавзуидаги республика илмий-назарий анжуман
материаллари

*Давлат ва жамоат арбоби, ёшлар тарбияси ва
келажаги учун курашган ҳақиқий зиёли, оташин
ватанпарвар, моҳир дипломат, Бухоронинг суюкли
фарзанди Файзулла Хўжаев таваллудининг 125
йиллигига бағишланади*

2021 йил 13 декабрь

Бухоро

Файзулла Хўжаев – буюк мутафаккир, маърифатпарвар ва
ислоҳотчи

Мазкур илмий-амалий анжуман мақолалар тўпламида республикамиз маънавият ва маърифат тарғиботчилари, олий ўқув юртлари, халқ таълими тизимида фаолият кўрсатаётган профессор-ўқитувчилар, маданият ходимларининг давлат ва жамоат арбоби, буюк мутафаккир, маърифатпарвар ва ислоҳотчи, жадидлар ҳаракатининг пешвоси, озодлик ва мустақиллик учун курашга умрини бахшида этган фидойи инсон Файзулла Хўжаев ҳаёти ва фаолияти, шунингдек XIX аср охири XX аср дастлабки ўн йилликлари тарихий даврларида Бухоро тарихи билан боғлиқ долзарб мавзулардаги илмий мақолалар ўрин олган.

Тақдим этилаётган ушбу илмий-амалий анжуман материаллари тўплами турли соҳа мутахассислари ҳамда кенг илмий жамоатчилик учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Марҳабо Давлатовна Пардаева

*Республика Маънавият ва маърифат маркази Бухоро
вилоят бўлими раҳбари, фалсафа фанлари номзоди, доцент*

Таҳрир ҳайъати аъзолари:

*Х.П.Кенжаева – Бухоро тиббиёт институти катта
ўқитувчиси*

*А.Ҳамроев – БухДУ тузилмасидаги “Қатагон қурбонлари
хотираси” музейи директори, Ўзбекистон Тарихчилар жамияти
Бухоро вилояти бўлими раиси*

Такризчилар:

С.С.Раунов – Бухоро давлат университети доценти, т.ф.н.

З.А.Ахмедова – Бухоро давлат тиббиёт институти доценти, ф.ф.н.

*Мақолаларда келтирилган маълумотлар учун муаллифлар
жавобгардирлар.*

Республика маънавият ва маърифат маркази Бухоро вилоят
бўлими қарори билан нашрга тавсия қилинган.

**FAYZULLA XO'JAYEV QARASHLARINING UCHINCHI
RENESSANS POYDEVORINI QURAYOTGAN YOSH AVLOD
MA'NAVIYATIGA TA'SIRI**

Gulova Anorgul Axtamovna

*BuxDU "Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari
va huquq ta'limi" kafedrasi o'qituvchisi*

Yuldosheva Ferangiz Rashid qizi

Tarix va madaniy meros fakulteti

"Ijtimoiy ish" ta'lim yo'nalishi 1-bosqich talabasi

Tarixdan barchamizga ma'lumki o'zbek elining hayoti muntazam urushlar ostida bo'lgan. Ko'p bosqinchilar tazyiq ostiga olgan madaniyati, tili va dinini yo'q qilishga harakat qilgan. O'zbek millatini o'ziga qaram qilib olishga urungan. Lekin shu urushlarga qaramay o'zbek millati o'zini tiklab olgan va har qanday holatga qaramay o'zligini yo'qotmagan. Buning asosiy sababi o'zbek millatining sadoqatli, irodali va milliy yuksalishga intilgan mard o'g'lonlari tayanch ekanligidir. Shunday mard o'g'lonlar sirasiga Shiroq, Temur Malik, Jaloliddin Manguberdi kabilar kiradi. Ma'rifatparvar, islohotchi, milliy tiklanish va milliy yuksalish g'oyasini ilgari surgan o'zbek o'g'loni Fayzulla Xo'jayevni ham haqli ravishda millatimizning asil fidoyi farzandlari qatoriga qo'shish mumkin.

Ilmli, o'z zamonasining bilimdoni, siyosatdon va madaniyatli, o'z tarixini yaxshi biladigan inson bo'lgan Fayzulla Xo'jayev 1896-yilda Buxoroda yirik savdogar oilasida dunyoga keldi. Uning otasi Ubaydullaxo'ja Qosimxo'jayev Moskvada o'zining xususiy savdo mahkamasiga ega bo'lib, Rossiyaning o'zida hamda xorijiy bozorlarda qorako'l teri bilan keng miqyosda savdo-sotiq yurgizar edi. U kelajakda o'g'lini o'ziga o'xshagan e'tiqodli, ilmli, musulmon bo'lib yetishishini istar edi. Fayzulla Xo'jayev savdogar oilasida tug'ilganligi uchun har tomonlama yaxshi ta'minlangan edi. U otasidan qolgan boylikni jadid maktablari ochishga, yosh buxoroliklar faoliyatini moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlashga sarfladi.

Buxoroning asl farzandi Fayzulla Xo'jayev o'zi boshchiligida milliy yuksalish va milliy tiklanish go'yasini ilgari surib chiqadi. Bundan tashqari 1917-yildan boshlab Fayzulla Xo'jayev va Abdurauf Fitrat yosh buxoroliklardan ajralib chiqqan "So'l qanot"ga boshchilik

qilishadi. Fayzulla Xo'jayev jadidchilar bilan birgalikda Buxoroda konstitutsion monarxiya, so'ngra demokratik respublika tuzish uchun kurashdilar. Fayzulla Xo'jayev bu harakatga 1913-yilda qo'shiladi. Bu harakat Buxoro sharoitida ma'lum taraqqiyot ahamiyatiga ega edi. Yosh Fayzullada taraqqiyparvar g'oyalarning shakllanishida Buxoroning dastlabki ma'rifatparvarlaridan biri Abdulvohid Buxonovning sezilarli ta'siri bo'lgan. Buxoroda demokratik harakat aholi o'rtasida ma'rifat va madaniyat tarqatish uchun kurashdan boshlanadi. Mazkur maktablarda diniy ta'lim asoslari bilan bir qatorda matematika, geografiya, tabiatshunoslik kabi dunyoviy va ijtimoiy fanlar ham o'qitiladi. Yangi usul maktablar Buxoroda avvaldan mavjud bo'lgan maktablarga(maktabi usuli qadimi)ga qarama-qarshi yo'sinda tashkil etiladi. Milliy ziyolilar va mahalliy hukumatning maorifni isloh qilish harakatiga yetakchilik qilgan ayrim vakillari mavjud tuzumga va Buxorodagi mustabid boshqaruv usuliga tanqidiy nazar bilan qaraganlarning barchasini yangi usul maktablari atrofiga birlashtira boshladi. Buxoro o'sha yillari musulmon dining beshigi, islom dining tayanchi hisoblanar edi. Shahardagi 364 ensiz va tor ko'chalarda 360 ta masjid, hammasi bo'lib 20 mingga yaqin talabaga ega bo'lgan 138 maktab va madrasa bo'lib, talabalarning aksariyati ruhoni, savdogar, amir amaldorlari va boy tabaqa vakillarining bolalari edi.

Fayzulla Xo'jayev o'z mamlakatining iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniyat sohalaridagi qoloqligiga barham berish, xalq ommasining turmushini yaxshilash yo'llarini qidirdi. Bu borada Fayzulla Xo'jayev va yosh buxoroliklar ham bir masalada - Buxoroni taraqqiyot yo'liga olib chiqish masalasida bir xil fikrda edilar.

Jadidlar dastlab madaniy-ijtimoiy ishlar bilan shug'ullandilar, keyinroq esa uncha-muncha demokratik ozodlik haqidagi talablar bilan chiqa boshladilar. Jadidlar harakatida faol qatnashgan Fayzulla Xo'jayev Buxoroni taraqqiy ettirish uchun ham ayrim o'zgartirishlar kiritish lozimligiga tobora ko'proq ishonch hosil qila boshladilar. U jadidlar orasidan o'z g'oyalariga tarafdorlarni ham topdi va ulardan boshqa safdoshlari bilan birgalikda, 1917-yilda "Yosh buxoroliklar partiya"sini tuzdi. 1917-yil aprel oyida Yosh buxoroliklar Fayzulla Xo'jayev boshchiligida xalqqa ba'zi bir demokratik erkinliklarni berish kerakligi to'g'risidagi talablar bilan amirga murojaat qildilar.

Ammo, amir yosh buxoroliklarga yon bosmadi, ulardan qattiq o'ch oldi. 1918-yilda vujudga kelgan Buxoro Kommunistik partiyasi xalq ommasining tub manfaatlarini ifodalardi.

Fayzulla Xo'jayev xalq ishiga shijoat bilan kirishib, hormaytolmay ish olib borib, BXSР(Buxoro Xalq Sovet Respublikasi) Xalq Nozirlari Sovetining raisi lavozimida harakat qildi. Fayzulla Xo'jayev 1920-yil yanvar oyida Toshkentda tashkil topgan inqilobchi yosh buxoroliklar partiyasi Markaziy buyurosi raisi bo'lib ishlay boshladi. 1920-yil 14-sentabrda Buxoro Xalq Nozirlar Kengashin tuzildi. Fayzulla Xo'jayev Tashqi Ishlar Noziri lavozimida ishlay boshladi. Buxoro Respublikasi davlat arbobi bo'lgan Fayzulla Xo'jayev birinchi kundanoq mustaqil siyosat yurgazishga, Rossiya va xorijiy davlatlar bilan teng huquqli aloqalar o'rnatishga harakat qildi. U o'zbek xalqining farzandlari ilm olishi yo'lida ancha ishlarnin amalga oshiradi. Talabalarni xorijiy mamlakatlariga jo'natib o'qitish tashabbusi bilan chiqqan.

Fayzulla Xo'jayev ma'ruzalaridan birida xalqiga qarata shunday degan edi: "Barcha fikr va barcha bilimlar yagona oliy maqsad - bizning buyuk Vatanimizni barcha choralar bilan mustahkamlashga yo'naltirilishi lozim".

Fayzulla Xo'jayev o'zining xalq oldidagi burchini bajarishda kuch va sog'lig'ini ayamasi edi. U hatto bemorligiga qaramasdan Moskvada yosh respublikaning iqtisodiy va madaniy qurilishiga doir juda ko'p masalalarni hal qildi. Fayzulla Xo'jayev BXSР hukumatining boshlig'i lavozimida 4 yil ishladi. Bu davr davlat arbobi bo'lgan uchun kata maktab, xo'jalik-tashkilotchilik ishlari maktabi bo'ldi.

Fayzulla Xo'jayevning O'zbekistonni namunali respublikaga aylantirish to'g'risidagi ezgu niyati ro'yobga chiqdi. U faqat o'zbek millatining ravnaqi uchun emas, balki o'nlab turli millat farzandlari mehnat qilayotgan O'zbekiston Respublikasining ravnaqi uchun, shu respublikada yashayotgan barcha millatlarning baxtli hayoti uchun kurashdi.

Fayzulla Xo'jayev rahbarligida 1923-yildayoq aholiga tibbiy xizmat ko'rsatish, umumiy ta'lim maktablari, bilim yurtlari va kurslar tarmog'ini kengaytirish sohasida anchagina amaliy choralar ko'rildi. Aholiga ishchilar, xizmatchilar, hunarmandlar, yersiz va kam yerli

dehqonlarga davlat hisobidan tibbiy xizmat ko'rsatish, mehnat, ijtimoiy ta'minot hamda sog'liqni saqlash nozirligi tomonidan yo'lga qo'yildi. Eski Buxoroda 200 o'rinlik dastlabki shahar kasalxonasi, 12 ta davolash-ambulatoriya punkti ochildi.

Fayzulla Xo'jayev 16 yoshga ham to'lmasdanoq otasi olamdan o'tadi. Shundan so'ng uning tarbiyasi kambag'al dehqon oilasidan chiqqan onasiga qoladi. Unga onasi hayotdagi barcha yaxshi-yu yomon tomonlarni uqtirib, qiziquvchan, ziyarak yigitchaning hayot haqidagi tushunchalari shakllanishida kata rol o'ynagan birinchi omil onaning ta'siridir. Ana shunday yuksak, oliyjanob maqsadlarga intilgan Fayzulla Xo'jayev o'zining xalq oldidagi burchining jo'shqin g'ayrati bilan ado etdi. Ammo 1937-yil 9-iyulda Fayzulla Xo'jayev Moskvada qamoqqa olindi. Unga "O'ng trotskiychi blok" faoliyatiga qo'shilganligi, "Milliy ittihad" tashkiloti faoliyatiga rahbarlik qilganlik, "Bosmachilik" harakati qo'rboshilarini qo'llab-quvvatlaganlik Fitrat, Cho'lpon, Abdulla Qodiriy, Behbudiy va boshqa o'zbek ziyolilariga g'amxo'rlik ko'rsatganlik kabi ayblar qo'yilgan holda otishga hukm qilingan. Shu tariqa o'zbek xalqining otashqalb farzandi Fayzulla Xo'jayev qatag'onlar qurboniga aylangan. 1965-yil 6-mart kunida Oliy Sud harbiy kollegiyasi Fayzulla Xo'jayevni aybsiz deb topdi va oqladi.

Fayzulla Xo'jayev boy ilmiy meros qoldirgan. Uning "Buxoro inqilobining tarixiga materiallar" (1926), "Buxorodagi revolyutsiya va O'rta Osiyoning milliy chegaralanish tarixiga doir" (1932) kitoblari, "BXSRdagi iqtisodiy ahvol" (1924), "Yosh buxoroliklar to'g'risida" (1926) "Jadidlar" (1926) kabi maqolalarida XX asrning birinchi choragidagi jiddiy muammolari haqidagi fikrlar bayon etilgan.

Fayzulla Xo'jayev hayoti va faoliyati mustaqillik tufayli chuqurroq o'rganila boshlandi. 1996-yilda o'zbek xalqi o'zining fidoiy farzandi Fayzulla Xo'jayevning 100 yillik yubileyini nishonladi. Yubiley munosabati bilan Fayzulla Xo'jayev asarlari va u haqidagi tadqiqotlar nashr etildi.

Mana shunday jonkuyar, ma'rifatparvar insonlar nomi mamlakatimiz mustaqilligidan so'ng tilga olinadigan bo'ldi. Bunga asosiy sabab xalqni erkinlikka, ma'rifatparvarlik ruhida tarbiyalanishini istamagan sobiq sho'ro vakillari Fayzulla Xo'jayev kabi milliy yuksalish ruhidagi kishilarni qoralaganligi edi. Shunday

qoralanishlarga qaramay, Fayzulla Xo'jayevning asosiy maqsadi xalqni ilmi qilish edi. Shunga qaramay u o'z hisobidan talabalarni chet elga o'qitish uchun jo'natadi. Jadidchilik harakatini ilgari surib yoshlarni unga jalb etadi. Uning bu harakatlari bejizga ketmay balkim xalqni milliy va ijtimoiy yuksalish sari olib boradi. Fayzulla Xo'jayev otasidan tadbirkorlik qobiliyatini meros qilib olmadi, u davlat arbobi bo'lib yetishib jadidchilik g'oyalarini ilgari surgan edi. Buxoroning markazida Fayzulla Xo'jayev uy-muzeyi tashkil etildi. Uy-muzey me'morchilikning yorqin namunasi, nafaqat o'zining boy, millioner savdogar egasi bilan, balki hashamatli mehmonxonani eslatuvchi ajoyib ko'rinish bilan mashhur bo'lgan. Bugungi kunda, uy-muzeyda Buxoro amirligi gullab-yashnagan davrning aks-sadolari, ota va o'gil Xo'jayevlarning hayoti haqida hikoya qiluvchi bir qancha ko'rgazmalarni ko'rish mumkin. Mustaqilligimiz tufayli mana shunday shaxslar nomi yana qayta tilga olinganligi biz uchun katta baxtdir. Chunki, har qanday o'g'ir sharoitda ham o'z huzur-halovatidan voz kechib, jonini garovga qo'yib, millat ma'naviyatini yuksaltirishga harakat qilgan, milliy demokratik huquqiy davlat tuzishga jon-jahti bilan kurashgan vatanparvar bobomiz Fayzulla Xo'jayevning qarashlari va faoliyati Uchinchi Renessans poydevorini qurishni maqsad qilgan Yangi O'zbekiston yoshlari uchun hamisha o'rnak bo'lajak.

Adabiyotlar:

1. Eshonov O. Fayzulla Xo'jayev. Toshkent: O'zbekiston, 1972. 114 b.
2. Xo'jayev F. Tanlangan asarlar. 2-jild. Toshkent: Fan, 1978. 596 b.
3. Xo'jayev F. Tanlangan asarlar. 3-jild. Toshkent: Fan, 1980. 670 b.
4. Ziyouz.com.kutubxonasi.

ЁШ АВЛОД ТАРБИЯСИДА МУЗЕЙЛАРНИНГ РОЛИ

Холлиев Жаҳонгир Орифжонович

Бухоро шаҳар Президент мактаби тарих фани ўқитувчиси

Ҳар қайси халқ ёки миллатнинг маънавиятини унинг тарихи, ўзига хос урф-одат ва анъаналари, ҳаётий қадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Бу борада, табиийки, маънавий мерос, маданий бойликлар, кўхна тарихий ёдгорликлар энг муҳим омилларидан бири бўлиб хизмат қилади.

Файзулла Хўжаев – буюк мутафаккир, маърифатпарвар ва
ислоҳотчи

25.	<i>A.A.Gulova, F.R.Yuldosheva</i>	FAYZULLA HO'JAYEV QARASHLARINING UCHINCHI RENESSANS POYDEVORINI QURAYOTGAN YOSH AVLOD MA'NAVİYATIGA TA'SIRI	111
26.	<i>Ж.О.Холлиев</i>	ЁШ АВЛОД ТАРБИЯСИДА МУЗЕЙЛАРНИНГ РОЛИ	115
27.	<i>А.Ҳамроев</i>	МИЛЛАТ ИСТИҚЛОЛИ УЧУН КУРАШГАН ҚАТАҒОН ҚУРБОНЛАРИНИ ЁД ЭТИШ - ИНСОНИЙЛИК БУРЧДИР	118
28.	<i>Ш.Мамадиев</i>	ФАЙЗУЛЛА ХЎЖАЕВ – БУЮК ЎЗБЕК ФАРЗАНДИ	122
29.	<i>Д.Норова</i>	ФАЙЗУЛЛА ХЎЖАЕВ - ОЗОДЛИК ВА ТАРАҚҚИЁТ УЧУН КУРАШ ҚУРБONI	125
30.	<i>О.Р.Рашидов</i>	ФАЙЗУЛЛА ХЎЖАЕВ – СТАЛИН ҚАТАҒОНЛАРИНИНГ БЕГУНОҚ ҚУРБONI	127
31	<i>М.А.Чориева</i>	ГЛАВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ИСТОРИОГРАФИИ ЗЕРАВШАНСКОЙ ДОЛИНЫ НАЧАЛА XX ВЕКА	132
32.	<i>С.У.Иноятов, А.Ҳамроев М.Раҳмонова</i>	ФАЙЗУЛЛА ХЎЖАЕВ ТАВАЛЛУДИНИНГ 125 ЙИЛЛИГИГА ОИД МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ЧОРА- ТАДБИРЛАР РЕЖАСИ (таклифлар)	141

**“ФАЙЗУЛЛА ХЎЖАЕВ - БУЮК
МУТАФАККИР, МАЪРИФАТПАРВАР ВА
ИСЛОҲОТЧИ”**

мавзуидаги республика илмий-назарий анжуман
материаллари

*Давлат ва жамоат арбоби, ёшлар тарбияси ва
келажаги учун курашган ҳақиқий зиёли, оташин
ватанпарвар, моҳир дипломат, Бухоронинг суюкли
фарзанди Файзулла Хўжаев таваллудининг 125
йиллигига бағишланади*

2021 йил 13 декабрь